

עץ הדעת ועץ החיים

"שְׁמַלְתָּךְ לֹא בָלְתָה מֵעַלְיָךְ... זֶה אֶרְבָּעִים שָׁנָה" (דברים ח, ד). כך מתארת התורה את נדודי ישראל במדבר. האגדה מפרשת זאת בדרך מיוחדת: בגדיהם של ישראל גדלו אתם במשך נדודיהם. זהו תיאור נפלא של היחס לכתבי הקודש, נכסי הרוח המלווים אותנו מאז ילדותינו. כתובים אלה בונים תשתית לביטוי רגשותינו ויוצרים את מערכת הסמלים והאֶרְכִּיטֵיפִים – תבניות היסוד – בהם משתמשת הגותנו. גם על טקסטים אלה חל הנס, או יותר נכון המצווה, של הגידול המתמיד. זאת משימתה העיקרית של פרשנות המקרא. ואכן, אני מבקש שתתלוו אלי בניסיון לחזור ולקרוא את מה שלמדנו כבר בגן הילדים, הפעם בעזרתם של ההוגים הגדולים: סיפור גן העדן. כפי שנראה, חילוקי הדעות בקריאת הטקסט, מבטאים התנגשות בין השקפות עולם עקרוניות.

הסכנה שבדעת

כיצד עלינו לקרוא את איסור אכילת עץ הדעת? לפי קריאה אחת רצה הקב"ה למנוע מהאדם את הדעת, כי ריחם עליו. סודה של הפרשה, לפי זה, היא טענתו הפסימית של קהלת (א, יח): "כִּי בָרַב חֶכְמָה רַב כָּעֵס - וַיֹּסִיף דַּעַת יוֹסִיף מְכָאֹב". הדעת היא מקור לסבל ולמכאוב. כשהאדם אוכל מעץ הדעת, הוא מתחיל למות, כי הוא מקבל את תודעת המוות. לפי זה, גן-העדן היחידי הוא אכן גן-עדן של התמימים ואולי השוטים. לפי פירוש זה, פרשת גן העדן מהווה פסק דין פסימי נגד הדעת והרציונליות. רבי נחמן מברסלב פיתח רעיון זה במה שניתן לכנות הכיוון הרומנטי. בסיפור 'החכם והתם', מעלה הוא את התם למדרגה גבוהה ביותר מעבר לחכמים ולפילוסופים. אחרים הוציאו מכאן מסקנות קשות ולפעמים הרסניות. מייצגת אותם, לדעתי, דמותו של פאוסט, העוזב את הדעת ואת ספרייתו כדי להתנסות בחיים "האמיתיים", רחוק מארון הספרים, כשבתמורתם מוכר הוא את נפשו לשטן.

בקצה השני עומד הרמב"ם, אשר בשניים מהפרקים המרכזיים במורה-נבוכים (ח"א ב, ח"ב ל) ניסח גישה הפוכה. אנסה להציג כאן את עיקרי עמדתו. אמנם כן, עץ הדעת נאסר, אולם אין זו דעת 'אמת ושקר', דעת החכמה האמיתית. הרציונליות ("המושכלות" בלשוננו של הרמב"ם), הידע האובייקטיבי והאידיאלים של התורה מיוצגים בעץ החיים. עץ הדעת לעומת זאת, מתייחס ל'דעת טוב ורע', ומייצג את הדעת הסובייקטיבית. זאת הדעת שנפלה במלכודת שטמן לה הנחש. זאת הדעת שנכנעה לפיתוי, למראה העין וטעם הַחֵךְ: "כִּי טוֹב הָעֵץ לְמַאֲכָל וְכִי תֵאָוָה הוּא לְעֵינַיִם". במקום החיים הרציונליים והמוסריים שהם צלם

הא-להים אשר בנו, נלכדים אנו ביצירתו של הדמיון, בעניינים של אופנה, ("המפורסמות" בלשונו של הרמב"ם), באינטרסים. אכילת עץ הדעת מסמלת את עזיבת התבונה, שכחת הייעוד האנושי, הליכת שולל אחרי היופי שבאריזה, ההבל שבהבטחה, השווא שבפרסומת. תופעה זאת מתקיימת בכל התחומים למן הצרכים הבסיסיים, ועד לאהבה וליחסים החברתיים. פיתויו של הנחש משליט עלינו כוחות אירציונליים ובלתי מרוסנים: תאוה, אהבת כבוד, רדיפת שלטון, כעס ואלימות. אלה הן פיתויו של הנחש, הרגשות השליליים הפועלים ושולטים בכל תחומי החיים האנושיים למן הלידה ועד המוות, למן התחום האישי ועד לתחום הפוליטי.

בנידון זה הרמב"ם הוא סבו הרוחני של פרויד. המאבק בין עץ הדעת לעץ החיים, דומה למאבק בין עיקרון העונג לבין עיקרון המציאות, בין האשליה לבין המציאות. התוצאה הגדולה של החטא, הוא הרע שהסָקָל גורם לעצמו. כדברי הרמב"ם דומה הסכל לעיוור, המזיק לא רק לאחרים אלא גם לעצמו. סיומה של הפרשה, הגירוש מגן-העדן, פירושה, כי לנפילה אל תחומן של המפורסמות, יש השלכות אימות בתחום החברתי והכלכלי. הגירוש מסמל את מכלול הבעיות הכלכליות והחברתיות שהאנושות מתייסרת בהן. אם במקום לרדוף אחרי המותרות היינו מקדישים את מאמצנו למצוא תרופה לסרטן, היינו כבר מוצאים אותה. הנהירה אחרי המותרות, יוצרת את העוני. התאוה הכלכלית יוצרת את הסבל החברתי. האכילה מעץ הדעת הופכת לאכילת קוף ודרדר.

נאמן לגישה זאת טען הרי"ד סולובייצ'יק שבעל הברית האמיתי של האמונה הוא הנאורות, הרציונליות והמדע, למרות הקונפליקטים הקשים המתעוררים חדשות לבקרים ביניהם. עץ החיים, פירושה אמת אובייקטיבית שעלינו לחפש באוניברסיטאות ובבתי המדרש.

דורנו, בדרך שלו, ממשיך להתלבט בשאלות אלו. הפוסט-מודרניזם הוא התקוממות נגד תכנית ההשכלה והנאורות האשמה, לדבריו, בכל צרותיה של המאה העשרים. הפוסט-מודרניזם מלמד אותנו, שאדרבה הדמוקרטיה האמיתית פירושה ביטול של ערך האמת. אין תיאוריות נכונות, יש רק נרטיבים, כל אחד מספר את סיפורו, כפי שכדאי לו, ביודעים או שלא ביודעים. אין היסטוריה אובייקטיבית, היא משרתת אינטרסים, כל אחד מספר אותה כפי שכדאי לו. פעמים רבות מדי זה התרחש בעולם הרוח. הרמב"ם הכיר את התופעה, נלחם נגדה, והיה אֶבֶל עליה. הפוסטמודרניזם חוגג אותה. בשיטה זאת, עץ הדעת מנצח את עץ החיים. הפילוסופיה הופכת ספרות, והאתיקה - פרוייקט אסתטי. יש תורת הכרה פמיניסטית, השקפת עולם לפי צבע העור, וכמובן היסטוריה לכל דורש. האסתטיקה יורשת את האתיקה.

בין רציונליות לרציונליזציה

הרמב"ם, בעקבות חז"ל מתאר את המאבק בין עץ הדעת לעץ החיים, באמצעות המשל שבספר קהלת (ט יג-טו): "גם זה ראיתי חכמה תחת השמש... עיר קטנה... ובא אליה מלך גדול וסבב אתה ובנה עליה מצודים גדלים, ומצא בה איש מספן חכם ומלט הוא את העיר בחכמתו". הסיפור הזה מקבל את השלמתו במקום אחר בקהלת (ד, יג): "טוב ילד מספן וחכם ממלך זקן וכסיל". המלך הזקן הוא היצר הרע, הילד המסכן והחכם הוא היצר הטוב המזיגה של תבונה ומוסריות. היצר הרע הוא 'מלך זקן' כי הוא משאיר את משקעיו בנפש מאז הלידה. כשהתינוק שמח להרוות את צמאונו במים טהורים, באים המלך הזקן וראש ממשלתו הנחש, ומוסיפים למים את הפיתוי, ממתקים, צבע מלאכותי, וכדו'. התבונה מתפתחת מאוחר יותר, היא מיוצגת ב'ילד'. אך בעקבות גדול הפרשנים הפילוסופיים, רבי יצחק עראמה (רי"ע) עלינו לשאול "למה קראו 'מסכן'?" (עקדת יצחק, שער עג). הוא מסכן, עונה רי"ע, כי כל מתנגדיו "כל אנשי המלחמה אשר לנגדו" עורכים מלחמה "בכלי מלחמתו אשר גזלו ממנו". במילים אחרות, היצר הרע נלחם נגד הרציונליות באמצעות הרציונליזציה: "והוא בנין אב לכל החוטאים, שאינם חוטאים אלא בהראות פני הטוב שיש במעשה ההוא". על פי רוב זאת רציונליזציה בלתי מודעת, אך אם אין אמת אובייקטיבית יש הכשר לכל. תמיד ימצא האדם הסבר וצידוק למעשיו במעטה של צדקנות, או של ביטחון עצמי אשלייתי, כדברי שלמה המלך שאמר בנוסח שונה במקצת "לי זה לא יקרה" ("אני ארבה ולא אסור" - סנהדרין כא ע"ב). תמיד ימצאו פרופסורים ואנשי מדע שיישרתו כל מטרה נאלחה, כל אינטרס וכל תועבה. תמיד ימצא השטן פילוסוף לשרתו. בעולם נטוש אכן מאבק מתמיד בין הרציונליות לבין הרציונליזציה. הרציונליות, הכרחית אך לא מספיקה. כנגד הרציונליזציה זקוק החכם גם לענוותנותו של המודה על האמת, ומעל לכל ביקורת עצמית, כמצוות הכתוב (תהלים טו א-ב): "מי יגור באהלה מי ישפן בחר קדש? הולך תמים ופועל צדק - - ודבר אמת בלבבו".